

AĞIZ ATLASLARI

*Erdoğan BOZ**

ÖZET

Ağız atlasları ülkede konuşulan ağızların; sesbilgisi, biçimbilgisi ve sözdizimi açısından özelliklerini verdiği gibi söz varlığına ilişkin doyurucu bilgiler de içerir. Ağız atlasları bu bilgiler ışığında yorumlandığında hem dilbilimsel hem de sosyo-kültürel ve siyasal açılardan önemli çıkarımlar sağlarlar. Dünyada birçok ileri ülke ağız atlaslarını tamamlamalarına karşın Türkiye’de bu çalışmaya başlanamamıştır. Ağız özelliklerinin kaybolmadan Türkiye Türkçesinin ağız atlasının hazırlanması dil ve kültür tarihimiz açısından büyük önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ağız atlası, dil atlası, ağız, Türkiye Türkçesi

DIALECT ATLASES

ABSTRACT

Dialect atlases provide characteristics of dialects spoken in a country in terms of phonology, morphology and syntax, and also include satisfactory information about vocabulary. Interpreted in the light of this knowledge, dialect atlases provide important inferences with respect to both sociocultural and political matters. Despite many developed countries in the world completed their dialect atlases, such a work hasn't started in Turkey yet. Preparing Turkey Turkish's dialect atlas before disappearance of its dialect characteristics carries significance in point of our language and culture history.

Key words: *dialect atlas, language atlas, dialect, Turkey Turkish*

Giriş

Bu yazıda ağız atlası teriminin tanımı, dünyadaki ilk örnekleri, ağız atlaslarını hazırlama yöntem ve sorunları, örnek ağız atlası uygulaması, ağız atlaslarının önemi ve amacı ve ağız atlaslarının yorumu gibi konular işlendikten sonra Türk Dünyası ve Türkiye’deki ağız atlasları çalışmaları hakkında kısaca bilgi verilecektir.

1. Terimler, tanımlar

Asıl konumuza geçmeden önce “ağız nedir?” sorusunun yanıtını aramak yerinde olacaktır.

* Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi (erdoganboz@aku.edu.tr)

Ağız (İng. language, Fr. parler, Alm. Mundart, İt. parlata): Genel anlamda bir dilin (language) veya lehçesinin (dialecte) sınırları içinde belli bir bölge veya topluluklara özgü sözlü anlatım yollarının bütünü (Gemalmaz 1999:4). Şimdi *ağız atlası* tanımına geçebiliriz.

Ağız atlası (İng. dialect atlas, lisguistic atlas, Fr. atlas linguistique, Alm. Sprachatlas): Bir dilin veya lehçenin ağızlarındaki ses bilgisi, şekil bilgisi özelliklerine ve söz varlığına göre hazırlanmış olan, bunların yayılış alanlarını gösteren haritaların oluşturduğu atlas (Korkmaz 2003:12).

Ağız atlası teriminden başka, yakın anlamli birkaç terim daha vardır; *dil atlası*, *dil coğrafyası*, *dil haritaları*, *ağız haritaları*, *ağız coğrafyası*, vb. Bu terimlerin küçücük farklarla başka başka kavramları karşıladığı bir gerçektir. Bizim konumuz söz konusu terimleri tek tek tartışmak olmadığından ancak bu kadarcık bir temasla yetineceğiz.

2. Ağız atlası çalışmalarının dünyadaki ilk örnekleri

Dünyada *ağız atlası* çalışmalarını ilk olarak Almanlar ardından Fransızlar gerçekleştirmişlerdir. Bu ilk iki çalışma, daha sonra yapılacak olan *ağız atlaslarının* hazırlanmasında rehber özelliği kazanmış ve başlıca yöntemler olmuşlardır.

Avrupa’da *ağız atlaslarının* hazırlanmasına XIX. Yüzyılın sonlarında başlandığını biliyoruz. Bunlardan ilki Almanların 1876’da yayınladıkları “Alman Dil Atlası”, ikincisi ise Fransızların 1902’den itibaren yayınlamaya başladıkları “Fransız Dil Atlası”dır. Almanya’da G. Wenker, ülkede ilkokul bulunan 40.000 kadar (bu sayı Özsoy ve Taylan’a göre 50.000’dir, Özsoy-Taylan 2000:31; Buluç’a göre ise 40736’dır Buluç 1946:176) yerleşim yerine, önemli ses ve biçim özelliklerini yansıtacak 40 kısa tümce gönderir ve bir tür anket yoluyla bu tümcelerin o bölgenin söyleyiş özelliklerine göre yazılmasını ister. Öğretmenler tarafından bu tümceler yerel söyleyişlere çevrilir (Buluç 1946:176). G. Wenker, daha sonra eldeki verilere dayanarak ağızları belirleyen haritaları hazırlar (Aksan 1990:142). Fransa’da ise J. Gillieron ve öğrencisi E. Edmont, G. Wenker’in oluşturduğu soru listeleriyle yetinmeyip farklı bir yol izleyerek “vasıtasız metot”u kullandılar. Onlar uzmanlar yardımıyla 639 yerden ses ve biçim bilgisi bakımından önemli olan kısa tümcelerden başka ağızların söz varlığından yararlanma yoluna gittiler. J. Gillieron ve E. Edmont, 1902’de Fransız Dil Atlası’nın ilk 50 haritasını yayınladılar, eser tamamlandığında bir

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008

milyondan fazla dil şekli ile 1920 haritayı kapsıyordu (Buluç 1946:178).

Ancak zamanla her iki atlas da eleştirildi; Alman Dil Atlası'nın verisinin sahada uzman olmayan kişilerce toplanması sıhhatine kuşku düşürürken, sayıca daha az yerden veri toplanan Fransız Dil Atlası da yetersiz ve kapsamsız görüldü.

3. Ağız atlaslarını hazırlama yöntemleri ve sorunlar

Yukarıda ağız atlası çalışmalarının dünyadaki ilk örneklerini sunarken bir anlamda bu alandaki ilk yöntemleri de söylemiş olduk. Gerek bu ilk denemeler ve gerekse daha sonra gerçekleştirilen diğer çalışmalardan sonra ağız atlaslarını hazırlama yöntemleri ve sorunlarına çözüm önerileri konusunda epeyce birikim oluşmuştur. Şimdi kısaca bunlara temas edeceğiz.

Azerbaycan Diyalektoloji Atlası üzerine bir tanıtım yazısı yazan Karahan, bu atlasın hazırlanma sürecini şöyle özetler.

- a. Malzemenin toplanması ve değerlendirilmesi
- b. Haritaların kaydedilmesi
- c. Haritaların izahı (Karahana 1999b:186-87)

Karahana'nın belirttiği bu süreci ilavelerle şöyle açabiliriz.

3.1. Uzman ekibin oluşturulması

Böylesine büyük, pahalı ve teknik bir projeyi gerçekleştirecek ekibin konunun uzmanı olan kişilerden oluşması gerekir. Karahana, ağızların fonetik, morfolojik ve leksik tercihlerini, sözdizimi özelliklerini, bu ağızların sayısını ve coğrafi dağılımını ortaya koyacak bir atlas hazırlamanın uzmanlardan oluşan bir ekip ve planlı bir çalışmayla gerçekleştirilebileceğini söyler (Karahana 1999a:27).

Eğer yöntem olarak G. Wenker'in yöntemi kullanılacaksa, ekip için ülkedeki aydınlardan yararlanma yoluna gidilecektir. J. Gillieron ve E. Edmont'ın yöntemi seçilecekse uzman bir ekip ile işe başlanılacak demektir.

Ekibi oluşturacak uzmanların vasıflarına gelince, Şakir'e göre bu uzmanlar memleketi, dili tanımalı ve tecrübî fonetiğin metotlarına ısınmış olmalıdır. Sorguya çektiği konuşanın fonetik inceliklerini iyiden iyiye sezmeli ve yazabilmelidir. Hülâsa bu alanda iyi yetişmiş ve yetiştirilmiş olmalıdır (Şakir 1936:42).

3.2. Veri toplanacak yerlerin seçimi

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008*

G. Wenker'in Almanya'da ilkokul bulunan 40.000'den fazla yere anket uygulaması, buna karşılık Fransa'da J. Gillieron ve E. Edmont'ın kendi belirledikleri yerlerden veri toplamaları, bu konuda bize iki seçenek sunuyor. Birincisi kolay görünmekle birlikte bu kadar çok ve özelliği iyice belirlenmemiş hemen her yere anket uygulamanın sıkıntısı ortada. İkincisi ise daha da zor görünüyor çünkü uzman ekibin ülkenin hangi yerleşim birimlerinden veri toplanacağına karar verebilmesi kolay değildir. Bunun için elde sağlam veriler olması gerekir, şu ana kadar yapılmış ağız çalışmaları bu konuda önemli bir kaynaktır. Bundan başka Ör. Türkiye Türkçesi'nin ağız atlasını yaparken Oğuz dışı unsurların bu atlasta gösterilip gösterilmeyeceği hatta Azeri özelliklerin dikkate alınıp alınmayacağı da tartışılmalı ve yer seçimi ona göre yapılmalıdır.

Karaman, *Azerbaycan Dilinin Diyalektoloji Atlası* hazırlanırken uzman ekibin, her şehirden ortalama olarak 7, 8 köy, bazı şehirlerde de 10, 12 kadar köyü ağız çalışması için seçtiğini ve derleme sırasında köylerin coğrafi konumları da göz önünde bulundurulduğunu belirttikten sonra köylerin birbirine olan uzaklığının 10-15 km olarak tespit edildiğini ancak kimi zaman sözü edilen uzaklığın coğrafi faktörlere göre değişiklik arz edebildiğini söyler (Karaman 2007).

3.3. Hazırlanacak sorularda nitelik ve nicelik

Hayasi, hazırlanacak soruların çok olmasının net dağılımlar elde etme şansını arttıracığına temastan sonra aslında çok soru sormaktansa net dağılımı verecek soruların seçilmesini ve soru listesinin bir kısmını bazı dağılımları yorumlamayı mümkün kılan, yörenin kültürleriyle ilgili sorulara ayırmanın uygun olabileceğini söyler (Hayasi 2000:51).

Ağız atlası için hemen bütün araştırmacıların kabul ettiği soru tipleri ile ilgili ölçütler şunlardır.

- a. Ses bilgisel ölçütler
- b. Biçimbilimsel ölçütler
- c. Söz varlığı ölçütleri
- d. Sözdizimsel ölçütler (İmer 2000:8-15, Aksan 1996:143)

Bu genel ölçütler dışında kimi araştırmacılara göre; soru fişlerinde; sözlerin söylenişi, yeri, manası, başka söylenişi, manaca eşi, yaygınlık derecesi ile o kelimenin cümle arasında kullanılış

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008*

şekli, ayrıca derlenen kişinin doğum yerinin de gösterilmesi gerekir (Şakir 1936:41).

3.4. Yapılmış ağız çalışmalarından yararlanma

Mevcut ağız çalışmalarının, ağız atlaslarının hazırlanmasında kullanılıp kullanılamayacağı önemli bir sorundur. Bu anlamda, son elli yıldır hızla gelişen ağız çalışmalarında kimi kayıtların çok yetersiz olması ve değişik yörelerden yapılan kayıtların içerik açısından aynı kapsam ve düzeyde olmaması ve yapılan incelemelerden genellemelere gidilememesi (Özsoy-Taylan 2000:30) gibi nedenler, söz konusu yararlanmanın önündeki büyük engellerdir. Ancak yine de oldukça kabarık sayıya varan ağız çalışmalarından yararlanılmaması düşünülemez.

3.5. İç ve dış göç sorunu

Ağız atlaslarının hazırlanmasında araştırmacıları bekleyen önemli sorunlardan biri de gelenekselin sınırlarını zorlayarak iç ve dış göçün dilsel sonuçlarını önemsemektir. Bu anlamda dış göçü, iç göç madalyonunun öbür yüzü olarak kabul eden Boeschoten, iç göçün Türkiye’de zaten Batı Avrupa ülkelerine nazaran eskiden beri daha büyük bir rolü olduğunu, bu anlamda ağız atlası çalışmaları kapsamında şehir içi ağızların etkileşmesinin kaçınılmaz bir sorun teşkil edeceğini belirtir (Boeschoten 2000:93).

3.6. Zaman

Türkiye’de bir ağız atlası hazırlamanın gerekliliğini söylemeyen yoktur. Ağız araştırması yapmış veya ağız atlaslarının önemini ve gereğini bilen birçok araştırmacı, yıllardır bu ihtiyacı sık sık dile getirmişlerdir. Ne var ki, bu işe kimin başlayacağı, nasıl organize olunacağı ve hangi kurumun bu işi üstleneceği hep ortada kalmıştır. Uzun yıllar beklenmesine karşın henüz bir hareket olmaması yanında zamana bağlı olarak ağız özelliklerinin giderek kaybolması, ağız atlası çalışmalarında önemli bir sorundur.

Şakir, ta 1936 yılında bu konuya dikkat çekerek veri toplamanın olabildiğince çabuk yapılmasını, özellikle yerel ağızlar değişmeden tamamlanmış olması gerektiğini ve bir ağız atlasının iki üç yıllık bir araştırma ile meydana getirilebilmenin mümkün olacağını söyler (Şakir 1936:43). Şakir’in bu son sözü tartışmalı olsa da yerel ağızların giderek kaybolduğu gerçeğini kabul etmek gerekir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008*

3.7. Haritaların oluşturulması

Veri toplama işi bittikten sonra yapılacak iş ağız haritalarını hazırlamaktır. Ağız haritalarının amacı, belli bölgede konuşulan ağız şekillerinin coğrafi dağılımlarını göstermektir. Bu anlamda derlemede elde edilen her bilginin haritaya geçirilip gösterilmesi gerekir.

Naskali, ağız haritalarının hazırlanmasını oldukça karmaşık bir iş olarak görür. Ona göre bu konuda yalnızca dil uzmanlarının çalışması yeterli olmayabilir. Ekibe ayrıca haritacıların ve grafikçilerin alınmasında büyük yarar olacaktır. Bunlardan başka harita üzerinde sınırları çizilen bölümler nasıl birbirinden ayrılacak; noktalı alanlar, kesik çizgili alanlar mı oluşturulacak yoksa renk de mi kullanılacak? Renkler ve şekiller söz konusu olduğunda belki de semiotikçilerle de görüşmek şekillerin ve renklerin ne anlama gelebileceği, çeşitli kültürlerle ve birikimlere bağlı insanlar üzerinde farklı renklerin ne tür bir psikolojik tesir uyandıracığı hatta ideolojik değer yargısına götüreceği tartışılabilir (Naskali 2000:20).

Şakir’e göre bu işi, veri toplayıcılar (anketçi) dışında bir ekip yapmalıdır. Anketçi anket yerlerine göre gruplanmış maddeleri hazırlar. Öte taraftan da sorular kadar kart yapılır. Yer adlarını, soru fişlerini numaralamak ve bu numaraları haritalar üzerinde sıralamak suretiyle yer adlarının yerini tutmak esası görülür. Bu sözün bir haritası yapılır ve bu haritalar soru fişlerinin kısa ifadelerini taşır. Çizilen bu haritalar üzerinde bir sözün yayılışı, türlü değişimleri görülür (Şakir 1936:43).

Önemli noktaya dikkat çeken Hayasi, haritalarda sözcükler içinde net bir dağılım göstermeyenler olsa bile onların da ele alınması gerektiğini belirtir. Ona göre, teorik olarak böyle düşünmekle birlikte ağız atlasına dayanan çalışmalarda genelde belli bir dağılım eğilimine sahip olan haritaların tercih edildiği söylenebilir. Bunun nedeni de ağız bölgelerini veya sözcüklerin değişim sürecini haritaların gösterdiği dağılım farklılıklarından tespit etmenin mümkün olmasıdır. Herhangi bir dağılım eğilimi göstermeyen karmaşık ağız haritasının da değeri yok değildir ancak beklenenin de bu olmadığı gerçektir (Hayasi 2000:47)

4. Örnek ağız atlası uygulaması

Aksan’a göre örnek bir ağız haritası şöyle hazırlanabilir. Anadolu’da “ekmek, domates, buğday” sözcüklerinden yararlanılabilir. Halk ağızlarından toplanan gereçlere dayanılarak değişik söyleyişler Anadolu haritasında işaretlenir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008*

Bu işaretleme sırasında, her işaretin yanında söyleyiş biçimi de gösterilir. Elde edilen noktalar içinden birbirine eşit olanlar birer çizgiyle birleştirilir. Bu işlem sonucunda birbirini çeviren yer yer kesen çizgiler elde edilir. Bu çizgilere eşit dil çizgileri ya da dil çizgileri (*lignes d'isogloses*, *isoglottic lines*, *Isoglossen*) adı verilir. Harita üzerinde yer yer yoğunlaşan bu çizgiler kimi zaman şeritlere dönüşür. Lehçebilim uzmanları bu şeritleri genellikle ağız sınırı olarak kabul ederler (Aksan 1996:143-144). Bu tür haritalarda bir eylem çekiminin değişik söylenişleri (Ör. /ahyorum/, /ahyom/, /ahyoŋ/, /aliyim/, /alim/) olduğu gibi sözdizimine ilişkin ayrımlar ve başka dilbilgisi olayları da ölçüt olarak alınabilir. Aynı yöntem bir kavramın değişik yerlerdeki başka başka karşılıklarından yararlanılarak da uygulanabilir. (Ör. “çocuk” kavramını Anadolu’daki /uşak/, /bebe/, /bala/, /balaca/, /çağa/, /çarga/) gibi karşılıkları ... temel alınıp bunların kullanılışlarına göre ağızların yayılışı saptanabilir. (Aksan 1996:143-144).

5. Ağız atlaslarının önemi ve amacı

5.1. Önem

Ağız atlaslarının önemi konusunda en geniş bilgiyi Gemalmaz verir. Ona göre, yerli ağızların yüzyıllar boyu geçirdikleri gelişmelerin son durumunu gösteren (dil haritaları) ağız atlasları, insanlığın bütününe ilgilendirir, uzlaşmalardan bağımsız olan dil olaylarının karmaşıklığını yansıtır... Dil olaylarının kaderini ve onların tarihini, kelimelerin ses yapısı yönünden yakınlaşmalarıyla aralarında doğan çatışmaları, kültürel, ekonomik ve sosyal merkezlerin etkisiyle uğradıkları değişiklikleri, geçmişin tanıkları yerli ağızların eski terimleri saklama şekillerine karşılık çağdaş uygarlığın ilerlemesinin onlara zorla bellettiği değişmelere kelimelerin uyum şekillerini gösterebilirler (Gemalmaz 1999:6-7).

Özsoy ve Taylan’a göre de ağız atlasları dilbilim, (ağız sınırlarının belirlenmesi) insanbilim, kültür tarihi gibi bilimsel alanları olduğu kadar eğitim ve iletişim gibi toplumun tüm bireylerini ilgilendiren ve etkileyen alanlar için de büyük önem taşımaktadır (Özsoy-Taylan 2000:27).

5.2. Dilbilimsel amaç

Ağız atlaslarının birincil amacı dilbilimsel sonuçlara ulaşmaktır. Bu konuda Kayra, “Dil haritası ne işe yarar?” sorusuna şu yanıtları verir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008*

Lehçebilimi çalışmalarının bir sonucu olarak ortaya çıkan dil haritaları bir dilin gelişme süreci içindeki;

- a. Ses değişikliklerini
- b. Söz dizimsel durumlarını
- c. Söz varlıklarını
- d. Konuşulan lehçe ya da ağızların sayı ve niteliklerini, belirtmede yardımcı olurlar (Kayra 1991:302)

Bu konuda birçok araştırmacının benzer tespitleri vardır. Korkmaz, bir röportajında; bir coğrafi atlasta nasıl bir yerin tüm ayrıntılarını görebiliyorsak (dil atlası) ağız atlasında da bir dilin yapısından tutunuz da kelime hazinesine uzanan bütün özelliklerini görebileceğimizi belirtir (Mutlu vd. 2000). Aksan da (dil coğrafyası) ağız atlaslarının bir dilin yaşamını ve lehçelerin yayılışını aydınlatmaya yönelteceğini belirtir (Aksan 1996:143).

5.3. Sosyal, kültürel ve siyasal amaç

Ağız atlaslarının dilbilimsel amacı yanında sıkça başvurulmuş sosyal, kültürel ve siyasal sonuçları da vardır. Bunları şöylece açıklamak mümkündür.

Bir ülkedeki ağız konuşanların hem sayısal durumu hem de dağılımı hakkında bilgi veren (dil haritaları) ağız haritaları, aynı zamanda o ülke insanların hayat görüşlerini belli ölçülerde yansıtır (Kayra 1991:304). Bundan başka, yerleşme tarihini, tarih sorunlarını aydınlatan bilgilerin önemli ipuçlarının saptanmasında da yardımcı olurlar (Aksan 1996:143).

Konuya bir başka açıdan bakan Korkmaz'a göre sosyal ve tarihi şartlar, devletin siyaseti ve aslında var olan ağız ayrılıkları ister istemez Anadolu'da büyük bir karışmaya sebep olmuş. Dil atlaslarının ortaya koyacağı sonuç, bunların aynı noktada birleşenlerini bir takım eğrilen çizgilerle birleştirmek ve bunları billurlaştırarak ortaya koymaktır (Mutlu vd. 2000)

Buran, yayınladığı ağız haritası hakkında; gayemiz günümüzde çokça tartışılan, konuşulan ve dünya gündeminde yer alan Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde konuşulan dillerin coğrafi lengüistik metotla bir haritasını vererek konuyla ilgilenenlere yardımcı olmaktır, (Buran 1993:25) diyerek işin siyasal yanına parmak basmaktadır.

6. Ağız atlaslarının yorumu

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008*

Ağız atlaslarının dilbilimsel (sesbilgisi, biçimbilgisi, sözdümü ve söz varlığı) açıdan yorumu, dilin sözünü ettiğimiz alanlardaki gelişimini ve değişimini yakalayabilme olanaklarını sunduğu gibi, bizi dil tarihi açısından da çok önemli sonuçlara götürür. Bunlardan başka ağız atlaslarının yorumundan şu sorulara yanıt bulmak mümkündür.

- a. Ağız değişiklikleri neye göre artmaktadır veya azalmaktadır?
- a. Uzaklık-yakınlık etkenin rolü nedir?
- b. Toplumsal ve kültürel yapının yöre ağızı üzerindeki etkisi ne ölçüdedir?
- c. Ticaret ve ulaşım yollarının yakınlığının veya uzaklığının payı nedir? (Kayra 1991:302-303).

Ayrıca, Brendemoen'a göre çeşitli yörelerin arasındaki farklılıklarda, bir iç gelişme mi söz konusu yoksa çeşitli devirlerde yapılan göçler mi etkin olmuş gibi zor soruların yanıtını ağız atlaslarının yorumlarından alabilmemiz gerekir (Brendemoen 2000:40).

7. Türk Dünyası ve Türkiye'de ağız atlası çalışmaları

7.1. Türk Dünyasında ağız atlası çalışmaları

Kononov, SSCB döneminde (1917-1967) Türk Filolojisi üzerine yapılan çalışmaları değerlendirirken ağız araştırmalarına da değinir ve konumuzla ilgili olarak şu önemli bilgileri verir: *Türk diyalektlerinin uzun yıllar boyunca biriktirilen büyük gerçek malzemesi, Türk diyalektlerinin araştırılmasında yeni bir aşamaya, T ü r k d i y a l e k t o l o j i s i n e, atlas yapımına hazırlanma çalışmalarına ve yapılan çalışmalardan genel hükümler çıkarılması çalışmalarına geçmemizi sağladı. Ancak bu alandaki başarı, diğer alanlarda olduğu gibi, güvenilir bir yöntem bilimine dayanan çalışmalara bağlıdır. Sovyet Türkologlarının diyalektoloji araştırmaları faaliyetlerinin koordine edilmesi amacıyla son yıllarda düzenli, özel toplantılar düzenlenmektedir: I. Bakü, 1956; II. Kazan, 1958; III. Bakü, 1960; IV. Frunze, 1963; V. Bakü, 1965. Beşinci toplantı (Bakü, 5-8 Ekim 1965) artık Sovyet Türkologlarının diyalektoloji alanındaki faaliyetlerine dayalı üç meselenin görüşülmesine atfedilmiştir. Bunlar; 1. SSCB Türk dillerinin diyalektolojik atlaslarının hazırlanması. 2. Türk dilleri diyalektolojik sözlüklerinin hazırlanması. 3. Türk dillerinin tarihî diyalektleri. (Kononov 1968:161).*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008*

7.1.1. Azerbaycan Türkçesinin Ağız Atlası

Azerbaycan Dilcilik Enstitüsü'nün 1958'de hazırlamaya başladığı ve toplam 17 yılda tamamlayabildiği çalışma, Türk Dünyası'nın tamamlanan en önemli ağız atlasıdır. Atlasın hazırlanmasında önce Azerbaycan ağızlarından üzerinde en çok çalışma yapılan Doğu Grubu ele alınmış ve 197 soru (56'sı ses bilgisi, 47'si gramer, 94'ü söz varlığı) tespit edilerek bu bölgede toplam 235 farklı yerleşim yerinden malzeme toparlanmıştır. Bu bölüm 1965 yılında 50 haritalık bir çalışma ile tamamlanmış ve 1966 yılından itibaren bütün bölgeleri içine alan ikinci bir çalışma başlatılmıştır. İkinci devrede Azerbaycan'ın 500 yerinden derleme yapılır ve çalışma bittiğinde toplam 128 haritalık bir atlas yayınlanır

Bu atlastaki haritaların 43'ü ses, 31'i yapı, 4'ü sözdizimi ve 50'si söz varlığı ile ilgilidir. Atlasta sağ taraftaki sayfa, haritalara; sol taraftaki sayfa ise açıklamalara ayrılmıştır. Açıklama sayfasında o dil özelliğinin dağılımı hususunda bir değerlendirme yapılmakta ve malzemede dikkati çeken ancak haritaya aksettirilmeyen özellikler hakkında bilgi verilmektedir. (Karahana 1999b:187).

7.1.2. Tatar Türkçesinin Ağız Atlası

Tatar Türkçesi'nin ağız atlası 1989 yılında Kazan'da yayınlanmıştır. Bilebildiğimiz kadarıyla şu ana kadar Türkiye'de bu atlas ile ilgili herhangi bir tanıtıcı yazı yayınlanmamıştır. Türk Dil Kurumu kütüphanesinde Fil.B/616 numarada kayıtlı olan atlas "Atlas Tatarskih narodnih govorov sredneg" dışında Tatar Türkçesi'nin ağız atlası hakkında şu kaynaklara da bakılabilir:

Komision, Tatar Tiliniñ Dialektologik Atlasın Tözü öçin, Material Jıynaw Programması, Kazan, 1959.

Zalyay, L. Z., Burganova N. B. "O Printsipax Sostavleniya Dialektologičeskogo Atlasa Tatarskogo Yazıka", Voprosı Dialektologii Tyurkskix Yazıkov, Kazan, 1960. (Toker 2002:59-113).

7.1.3. Türkmen Türkçesinin Ağız Atlası

Türkmen Türkçesinin ağız atlası henüz tamamlanabilmiş değildir. Budak'ın 1993 yılında yayınladığı "Türkmen Türkçesinin Dialektoloji Atlası" adlı makalesinden öğrendiğimize

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008*

göre ağız atlası oluşturma çalışmaları devam etmekte. Ancak aradan geçen bunca yıla rağmen atlasın tamamlanamadığı anlaşıyor. (Budak 1993:65-67).

Ukrayna/Kiev Institute of Oriental Studies'ten Türkolog İryna M. Dryga'nın bana bildirdiğine göre, Prof. Dr. Muratgeldi Soyegov başkanlığında 25 yıldır devam eden bu çalışmalar maalesef durdurulmuş, daha da kötüsü verilerin kimin elinde olduğu bile belli değilmiş.

7.1.4. Çuvaş Türkçesinin Ağız Atlası

Oğuzhan Durmuş'tan edindiğim bilgiye göre, Değerli Çuvaş dircisi Leonid Pavloviç Sergeyev'in, 1974 yılında Bakü'de savunduğu doktora tezi Çuvaş diyalektoloji atlası adını taşıyor: Dialektnaya Sistema Çuvaşskogo Yazıka (Dialektoloğiceskiy Atlas Çuvaşskogo Yazıka).

Sözünü ettiğimiz çalışmalardan başka Karahan, Halaç Türkçesi'nin ağız atlasının da hazırlandığını bildirir (Karahan 1999b:185).

7.2. Türkiye'deki ağız haritaları/atlasları çalışmaları

Türkiye'de, hem dünyada hem de Türk Dünyası'nda örneklerini gördüğümüz tarzda derli toplu bir ağız atlası henüz yapılamamıştır. Ağız atlasları adına yapılan çalışmaların çoğu ise dar bir bölge üzerine gerçekleştirilmiş ağız haritalarından ibarettir.

Yapılan çeşitli ağız çalışmalarında ağız haritaları yayınlanmak elbette önemli bir iş olmakla birlikte, bunların yöntem ve kullanılan veri farklılıkları ve çoğu zaman dar bir bölge için hazırlandıkları göze alındığında ilerde hazırlanması düşünülen ağız atlası için sağlıklı veri sunabilmeleri de tereddütlüdür.

Ülkemizde bu konuda derli toplu ilk çalışmayı Karahan yapmıştır. Karahan, Anadolu Ağızlarını sınıflandırdığı çalışmasının sonuna toplam 23 harita ekleyerek bir ilki gerçekleştirmiştir. Bu haritaların 14'ü ses bilgisi, 8'i şekil bilgisi ve 1'i de sözdizimi özelliklerini taşımaktadır. Karahan, toplam 23 haritaya dayanarak oluşturduğu atlasıyla Anadolu Ağızları'nın ana ağız gruplarını belirlemiştir (Karahan 1996:205-227)

Başkan, ülkemizdeki 40.000 dolayında köy adını tarayarak (kale, hisar, konak, hüyük) sözcükleriyle oluşturulan

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008*

köy adlarındaki dağılım düzenini 4 haritada göstermiştir (Başkan 1970:237-251)

Buran'ın hazırladığı harita, bir ağız haritası değil bölgede konuşulan dilleri gösteren bir dil haritası niteliğindedir. Kendi ifadesine göre bu dil haritası, etnik kökenleri belirtmekten çok bölgede kullanılan farklı anlaşma vasıtalarını (dilleri) göstermektedir (Buran 1993:25)

Yukarıda sözünü ettiklerimizden başka, haritalar içeren belli başlı ağız çalışmalarını şöyle sıralayabiliriz; Hayasi 20 harita (Hayasi 2000:53-62), Brendemoen 4 harita (Brendemoen 2000:41-44), Özçelik-Boz 4 harita (Özçelik-Boz 2001:253-258), Aydın 2 harita (Aydın 2002:58-59), Eren 1 harita (Eren 1997:97), Buran 1 harita (Buran 1997:17), Kalay 1 harita (Kalay 1998:120), Gemalmaz 9 harita (Gemalmaz 1978:I-II.cilt), Gülsevin 2 harita (Gülsevin 2002:10-11), Demir 2 harita (Demir 2001:50-51), Turan 6 harita (Turan 2006:327-332), Sağır 1 harita (Sağır 1995:86), Gülensoy 1 harita (Gülensoy 1988:131), Özkan 1 harita (Özkan 1997:67), Korkmaz 1 harita (Korkmaz 1994a:95), Korkmaz 1 harita (Korkmaz 1994b:115), Gülseren 1 harita (Gülseren 2000:447), Boz 2 harita (Boz 2006:333-334), Yıldırım 10 harita (Yıldırım 2006:28,34,36 vd.), Demir 20 harita (Demir 2006:126, 531-551)...

Sonuç

Ülkemizde ağız araştırmaları tarihinin oldukça eski olması ve son 50 yılda yapılan çalışmaların katlanarak artması yanında hâlâ bir ağız atlasımızın yapılamamış olması dikkat çekicidir. Türk Dil Kurumu, söz konusu sorunu çözebilecek tek kurumdur. Uzmanlardan oluşturulacak bir ekiple, yılların birikiminden yararlanılarak uzun soluklu ancak gerekli bir çalışmayla Türkiye Türkçesi'nin Ağız Atlası yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

- AYDIN, Mehmet (2002) *Aybastı Ağızı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- BAŞKAN, Özcan (1970) "Türkiye Köy Adları Üzerine Bir Deneme" *Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı*, s.237-251, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- BOZ, Erdoğan (2006) *Afyonkarahisar Merkez Ağızı*, Gazi Kitabevi Yayınları, Ankara.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008*

BRENDEMOEN, Bernt (2000) “Trabzon Ağzındaki Ünlü Uyumu ve Yöntemsel Açından Düşündürdükleri” *Türkçenin Ağızları Çalıştayı Bildirileri*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, s.35-46, İstanbul.

BUDAK, Aydın (1993) “Türkmen Türkçesinin Dialektolojik Atlası” *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.86, İstanbul, s.65-67.

BULUÇ, Sadettin (1946) “Diyalektoloji-I” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Nr.3-4, s.171-179, Ankara.

BURAN, Ahmet (1997) *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

BURAN, Ahmet (1993) “Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun Dil Atlası Yapıldı” *Parlamentar*, S.17, s.25-27 Ankara.

GÜLSEVİN, Gürer (2002) *Uşak İli Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

DEMİR, Necati (2001) *Ordu İli ve Yöresi Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

DEMİR, Necati (2006) *Trabzon ve Yöresi Ağızları*, Gazi Kitabevi Yayınları, Ankara.

EREN, M. Emin (1997) *Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

GEMALMAZ, Efrasiyap (1978) *Erzurum İli Ağzları*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.

GEMALMAZ, Efrasiyap (1999) “Ağız Bilim Araştırmalarının Gerekliliği” *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni*, Türk Dil Kurumu Yayınları, s.4-13, Ankara.

GÜLENSOY, Tuncer (1988) *Kütahya ve Yöresi Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

GÜLSEREN, Cemil (2000) *Malatya İli Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

HAYASİ, Tooru (2000) “Bolu İli Ağızlarında Belli Bir Dağılım Eğilimi Göstermeyen Sözcükler ve Yorumlamada Sorunlar” *Türkçenin Ağızları Çalıştayı Bildirileri*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, s.47-63, İstanbul.

İMER, Kamile (2000) “Türkçenin Ağızlarının Sınıflandırılmasında Temel Alınan Ölçütler” *Türkçenin*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008*

-
- Ağızları Çalıştay Bildirileri*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, s.5-16, İstanbul.
- İSLAMOV, M.İ. vd. (1990) *Azerbaycan Dilinin Dialektolojik Atlası*, Bakı
- KALAY, Emin (1998), *Edirne İli Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KARAHAN, Leyla (1996) *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KARAHAN, Leyla (1999a) “Ağız Araştırmaları Alanında Yapılması Gereken çalışmalar” *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni*, s.24-28, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KARAHAN, Leyla (1999b) “Azerbaycan Diyalektoloji Atlası Hakkında” *Türk Dili Dergisi*, S.567, s.185-189, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KARAMAN, Erdal (2007) “Azerbaycan Ağızları Üzerine Bir Deneme”
http://turkoloji.cukurova.edu.tr/CAGDAS%20TURK%20LEHCELERI/erdal_karaman_azerbaycan_agizlari_uzeri_ne.pdf (25.04.2008)
- KONONOV, A.N. (1968) “SSCB’deki Türk Filolojisi” (Çev. Ayhan Çelikkbay), Ashı 48 sayfa olan *Tyurkskaya Filologiya v SSSR, 1917-1967*, isimli bu kitapçık 1968 yılında Moskova’da, Akademiya Nauk SSSR İnstitut narodov Asii, İzdatelstvo “Nauka”, Glavnaya redaktsiya vostochnoy literaturı tarafından basılmıştır.
<http://yordam.manas.kg/ekitap/pdf/Manasdergi/sbd/sbd11b/sbd-11b-21.pdf> (26.04.2008)
- KAYRA, Erol (1991) “Lehçe Bilimi ve Dil Haritaları” *Türk Dili*, S.479, s.299-306, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (1994a) *Güney-Batı Anadolu Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (1994b) *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (2003) *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- MUTLU, Erol; Sema Barutçu Özönder, Zeynep Korkmaz (2000) “Türkçe’de Diyalektoloji Çalışmaları ile Ağız, Lehçe, Yazı Dili ve Standart Dil Kavramlarının
-

-
- Tanımlanması” (pc12.soc.metu.edu.tr) (5.Mart.2000)
[http://www.turkcleronline.
om/turkler/soylesiler/turkcedediyalektoloji_calismalari.ht
m](http://www.turkcleronline.om/turkler/soylesiler/turkcedediyalektoloji_calismalari.htm) (25.04.2008)
- NASKALİ, Emine Gürsoy (2000) “Ağız Çalışmalarının Diğer Disiplinlerle İlişkileri” *Türkçenin Ağızları Çalıştayı Bildirileri*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, s.17-20, İstanbul.
- ÖZÇELİK-BOZ (2001) *Diyarbakır İli Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağızı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÖZKAN, Fatma (1997) *Osmaniye Tatar Ağızı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- SAĞIR, Mukim (1995) *Erzincan ve Yöresi Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ŞAKİR, (1936) “Bir Dil Atlası Hakkında” *Ülkü*, S.37, s.41-43, Ankara.
- TOKER, Mustafa (2002) “Tatar Türkçesi Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi” *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.11, Bahar-2002, s.59-113, Konya.
- TURAN, Zikri (2006) *Artvin İli Yusufeli İlçesi Uşhum Köyü Ağızı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- YILDIRIM, Faruk (2006) *Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.